

XIII

В якийсь час по тім відвідав мене Орядин.

Мене це зчудувало, і я змішалася в першій хвилині так, що аж смішно було. Правда, він був і на похороні, і оскільки я тоді могла замітити, здався мені навіть сильно зворушеним, що поєднало мене з ним чимало, однак пощо прийшов він нині до мене? З простої цікавості знати, як я тепер живу?

Був у веселім настрої, і я не бачила його вже давно такого.

Майже враз з ним прийшла і Оксана. Я була їй дуже вдячна, що вмiла саме тоді заговорити, коли ані я, ані він не мали що сказати, взагалі, що прибула. Без неї не була би велася між нами яка-небудь розмова, між нас застряло вже раз щось, мабуть, навіки.

Розмова велася про паню Марко, про моїх кривих, про моє життя і про того, що воно пліло так тихо і незамітно,

— Ви зле робите, що відтягаєтеся від світу, — говорив він. — Життя таке барвне, має в собі стільки інтересної всячини, що заняло би вас, певно, не одним до живого.

Він помирився вже з людьми. А властиво (при тім усміхнувся зневажливо) стали вони, люди, для його шаховими фігурами, котрі укладає він на своїй шахівниці до вподоби. Чого іншого не шукає він і не надіється нічого особливого. Впрочім, і не має причини вглиблятися так дуже в життя, воно на нічо не здається.

— Якої національності є ваша шахівниця? — спитала я. — Чи, може, вона інтернаціональна? Він усміхнувся.

— Ні! — відповів опісля, — вона чисто українська, але мені видиться, що ви хотіли ще перше щось інше сказати.

— Я хотіла сказати, — відповіла я, — що не відтягаюся від людей, лише вони самі відкидають мене від себе. Впрочім, говорім одверто. Не забувайте, що в мені не цiнять людини, лише цiнять становисько. В мене нема мастку, нема мужа, а до того я «компаньйонка» чи там «гувернантка». Отже, є три причини, котрі спонукують мене неуханно коритися. Ви думаєте, що се так легко? Напр., не забуду ніколи, як мати одної з моїх учениць, звичайна жінка ще звичайнішого урядника, підпихала мені руку до поцілунку і казала: «Ви можете колись до нас і на каву зайти». Бачите, щось таке обурює і огірчує мене до глибини, і мені діється при таких нагодах так, якби мене хто бив. Ах, я не вмiю гнутися і повзати! Впрочім, — додала я, усміхаючися з гордим вдоволенням, — маю я і кількох щирих товаришів і працю: чого іншого не бажаю.

Він оглядав якісь книжки на моїм столі. Про один дуже гарний, знаменитий новий твір і не знав нічого. На моє питання, чи багато читає, відповів, паленіючи, що «ні». Він тепер такий перетяжений працею, має стільки «вчитися», що та його колишня страсть зовсім завмирає.

— А я чомусь думала, що ви мусите дуже любитися в літературі, — обiзвалася Оксана.

Чому вона це думала? Так їй здавалося. Тому здавалося, що він тоді мав той відчит.

О, той відчит — то ще давня праця, ще з зовсім іншого періоду його життя. Його присилювали виступити з відчитом, і він рад не рад мусив на те згодитися. Тоді віднайшов одну з давно писаних праць, переробив її і відчитав.

А вона думала, що він робив все те з іншої причини. Що (тут усміхнулася жартівливо) займається женським полом, їх критичним положенням і сучасними, т. зв. палючими, питаннями...

О, ні! Він навіть тепер сторониться від женського полу. (Мені під час тих його слів кров, немов полумінь, вдарила в лице). Заходить лиш дуже рідко в жіноче товариство.

А в неї саме нині (побачивши його тут у панни Наталки) блиснула думка запросити його до одної праці.

До якої? Він дуже зацікавлений.

Це не мозольна праця і вимагає лише знавців. Вона постановила собі видати спис книжок для жінок, в котрім подано би заголовки і зміст найліпших творів з усіх галузей наук, белетристики і т. п. Зміст мав би подаватися лише кількома словами, але так, щоби кожний, бажаючи щось розумного прочитати, знав із спису відразу, що за річ бере в руки, з якого часу, на пряму і т. д. Це придумала вона собі таке для жінок. Дуже, дуже много з них читали би охотно, але біда в тім, що не раз не мають що читати, а що гірше; не знають навіть, до чого братися. Такий каталог був би дуже добрим підручником для них. Цю гадку подав їй раз якийсь авторитет. Спершу здавалась вона їй неможливою, безхосенною, і вона закинула її, але з часом переконалася-таки о її важності і вважає її дуже практичною. Пощо ждати жінкам з освітою аж на якісь вищі заклади наукові? Впрочім, чи зможуть з них користати? Чи схочуть всі набувати фахову освіту? Само фахове знання не чинить ще, впрочім, з чоловіка чоловіка, ні! Етичний елемент треба брати також на розвагу; треба його скріпляти і плекати його. Скільки жінок проживає в таких закутках світу, в котрих ані не зачуває нічого, ані не научується; саме для таких став би такий підручник справжнім добродійством, бо навчив би їх, що мають читати і т. д.

Чи це не було би добре? Нехай він лиш в оцю ідею вдумасться, нехай скаже, чи на ній нема чогось умного? Їй обіцяло вже багато осіб взяти уділ в тій праці, як: педагоги, історики, природознавці, писателі і т. ін., одним словом, люди знання. Вона хоче то заложити en gros (в широкому розмірі). Воно не може статися за 24 години, але вона мусить цю ідею зреалізувати. Коли б їй удалося ввести цей план в життя, то воно становило б найкращий «passus» (випадок) її життя.

Він був потрохи зчудований характером цієї справи, однак признав, що її думка знаменита. На жаль, у його нема стільки часу, щоби міг прилучитися до того гарного діла. Він занадто невільник свого заводу, а, крім того, рад би позбутися всього, що носить назву «іспит». Досі переслідувала його недоля, а тепер хотів би все згонити, в чім спізнився.

Але, може, в його є які учені знайомі, може, і жінки які? — допитувалася знов Оксана.

— О, ні, нема! Нема ніяких!

А однак вона бачила його майже все з жінчинами; напр., взимі з лижвами на плечах!

Він дивився на неї через хвилю мов не своїми очима, паленіючи аж під волосся.

О, щодо того, то це зовсім інша річ, відповів. Дами, при котрих можна його так часто бачити, це жінка і донька його принципала. Він там немов дома і тому нема в тім нічого дивного, що товаришить їм часто. При сих словах спинився його погляд тайком на мені. Я сиділа з спущеними віями, спаленівши ледве помітно.

— І що ж це за дами? — питала з цікавістю Оксана. До якої категорії можна б їх зачислити? Бо вона ділить собі жіноцтво на категорії, а то: на господині, на учені, на писательки, на артистки, на репрезентантки і т. д. Чи вони дуже інтелігентні? Коли донька вдалася в батька, котрого вона знає особисто, то мусить, певно, бути дуже умна. Він чоловік незвичайно бистроумний, а його бридке обличчя пригадує їй все бюст Сократа. Впрочім, жартувала, можна би в нім ще й тепер залюбитися.

— Ті дами, — відповів він, — суть лиш газдині і репрезентантки; донька дуже музикальна і танцює дуже гарно.

— Вона гарна, — щебетала свобідно молода жінка, — але дуже зарозуміла.

Він удав, що не чує її.

— Вона має бути багата, — говорила далі Оксана, — і має мати дуже багато поклонників!

Він здвигнув плечима. Що це його обходить? Опісля відповів лаконічно, що «так», і вдивився уважно у кружки диму із своєї сигари. — Це і чинить її деколи інтересною, — докинув ще.

— Оскільки?

— Ну, коли вона відпекується від женихів. Вони не мутять цілком її душевного настрою. Вона така певна в своїм доведенні, думки її такі вироблені, і вона так розуміє кермувати ними, мовби вони лиш на те були, щоби їй піддавалися...

— Отже, вона — царівна! — кликнула Оксана (а я так і прокинулась при тім слові), а опісля додала зниженим тоном, мов в задумі: — Вона полька.

Він відповів, що полька.

Вона не прилучилась би до її проекту; правда, що ні?

О, ні! Вона не займається такими справами. При ній не приходить чоловікові навіть на думку щось подібне. Вона не розуміє таких ідей. Але вона про те все свідомий, скінчений характер. Вона належить до тих істот, котрі беруть життя так, як воно є; не дивиться на його, як на який тяжкий обов'язок або на яке марне діло. Одним словом, вона вірить в існування щастя. Це подобається йому в неї. Впрочім, вона його нічо не обходить.

Мій погляд спинився на нім повно, довго. Чому накидувалося мені знов якість прикре немов почуття, немов пересвідчення, що ми віддалилися ще дальше від себе?

— Ми всі хотіли би вірити в існування щастя, або, може, і віримо всі! — обізвалась я, усміхаючись. — Хто знає!

— Ну, так, вірити! Але не кождий має дар бути щасливим, а в неї є до того дар, — відповів він. — Суть різнорідні натури...

Саме в тій хвилі почав старий стінний годинник вигравати якусь мелодію. Цей годинник остався мені по бабуні, я взяла його з собою сюди до пані Марко. Одного разу — ще дома — коли Орядин прийшов був в якійсь справі Масвського до нас, т. є. до вуйка, чув, як цей годинник грав. Запевняв мене тоді при відході, що прожив дуже милий вечір...

Тепер замовк, мов на розказ, разом з нами і, прислухаючись грі, потонув в якусь задуму.

Оця ніжна безпретензійна музика дзвеніла, мов прегарна казка з давніх, минулих часів. Вона оповідала гармонійно і мило якусь простеньку, поетичну подію. Надала нам ніби інший взір і слух і наповнила серця якимсь тужливим сумом...

Чи це була оця мелодія, котру він тоді чув? Тоді, коли життя лежало ще перед ним, повне надій і блиску, а я, спрятавшись в незамітний кут кімнати, слідила за ним мовчки, неустанно гарячими, очікуваними очима, слідила о кождий його рух!

Його очі шукали тепер мого погляду, а коли стрілися, налякалися ми обоє. Опісля сказала я трохи нервово:

— Оця музика пригадує мені завсігди мою дорогу бабуню, а коли нагадує її, обгортає мене глибока туга за спокоєм. Що це таке може бути? — А трохи згодом і немов по хвилевій задумі додала я: — Мені такі цілком старенькі дами симпатичні. В своїй тихій простоті і побожності були такі коректні і великі, напр., так, як моя бабуня. Ви її не знали, пане Орядин, але в неї був дуже сильний дух, і вона була дуже справедлива.

— Її чоловік був військовий, — споминали ви раз, Наталочко, правда, — закинула Оксана.

— Мій дід був капітаном. Бабуня оповідала, що жила з ним так прегарно! Твій дід (оповідала мені раз, не пригадую собі вже, при якій нагоді) був ніжний і привітний супроти мене: взагалі не бував ніколи таким, як теперішні мужчини, що попросту не мають лиця, що перед ними мусять дівчата упокорюватися! О, вона не любила, як казала, модних мужчин!

— Це правда, — обізвалась задумчиво Оксана, — теперішні подружжя інші; навіть і щасливі подружжя.

— Вірність виходить з моди, — говорила завсігди бабуня журливо.

— Цього я не сказала би, — закинула молода жінка, — але тепер всі такі «всезнавці», такі зів'ялі! Я не знаю, але мене обгортає сум, коли чую не раз, як наша молодіж кепкує собі з старих.

Оця безлілзійність наших часів змоглася вже аж до крайності і робить людськість не раз брутальною, а молодіжі вона зовсім не до лица. Може бути, що саме тепер панує лиш дух тверезості і ума, але чи і добра? — Опісля додала з відтінком гіркості в голосі: — Те, що я кажу, дише також старосвітчиною, правда, пане Орядин?

— О, щодо того, я згоджуюся зовсім з вами! — відповів він. — Для мене нема нічо прикрішого над недозрілу філософію!

«Що звете ви недозрілою філософією?» — хотіла я в нього спитати, однак замовчала. Саме в тій хвилині почувся був сварливий голос жіночий, лоскіт отворених і запираних дверей, і незадовго по тім відмикнулися двері моєї кімнати та увійшла моя комірниця.

Це була румунка, молода, маюча, бездітна жінка, що спровадилася з своїм мужем, інженером при залізниці, на якийсь час до Буковини. Виглядала в сій хвилі розлючена, однак, побачивши у мене мужчину, погамувалася. З Оксаною познайомилася вже давніше в мене.

— Я подивляю ваш смак, панно Верковичівно! — говорила лихою німеччиною галасливо, коли познайомилася з Орядином. — Пощо тримаєте таке страховище, як оця ваша Діана? Чи знаєте? О один волосочок; а була би роздерла мою дорогеньку масюпцю Фітіцу! (Так звалася її сучка). Роздерла б цілком! Вона так налякалася, що й передо мною ховається. Мене то так розлютило! — Сказавши це, кинулася на софу і шпурнула шнурок якихсь коралів, котрих не пускала, після звичаю свого краю, майже ніколи з рук, на стіл вперед себе, мовби була на смерть утомлена.

— Страх!

Я почала її жалувати, так само Оксана і Орядин. Орядин придивлявся їй з великою цікавістю, румунка не слухала нас.

Вона була і чим іншим утомлена, не лиш тим. Це дурниця, з цього не робить собі вона нічого, і воно хіба лише пригадало їй все проче, що її тут нищить! Я, Наталія, знала це вже. Мені говорила вона о тім справді вже сотню разів, говорила при кожній стрічі.

Нехай собі лиш хто-небудь уявить, як їй тут діється. Тут мусить вона сама ходити за глупими орудками для кухні і дому, а там у них ходив її муж. (Там все ходять по такі орудки мужчини). То псує їй за кожний раз гумор на цілу днину, а наостанку находить таке, що все, що купила, купила зле. Нині лучилось їй знов таке. До лиха! Вже, щоправда, а тут і пудру не можна дістати доброго!

Ми розсміялися, а вона, ніби все ще гнівна, говорила дальше.

Дійсно тут чується вона дуже нещасливою і плаче вже відтепер, що буде мусила, може, ще з півроку тут мучитися. Вона властиво не знає, що собі її муж думає! Ох, що за глупота бути інженером!

Орядин замітив, що її муж пробуває, певно, луже часто в дорозі.

— Розуміється, що в дорозі. Вдома він майже гість. Кажу вам, я гину з нудьги!

— Чим займається звичайно? — спитав її.

— Чим? — спитала зчудована і видивилася на його своїми гарними, блискучими чорними очима. — Чим же маю займатися? — А по короткій задумі, під час котрої гризла свої червоні викочені уста, відповіла: — Часом гафтую, деколи печу сама тістечка (тепер не варю дома, бо до тих слуг не стає мені сили), п'ю чорну каву, виходжу на прохід, переглядаю журнали, бавлюся з Фітіцею, курю... що ж маю робити?

— Дійсно, що ж маєте робити! — сказав Орядин. — Так самій жити!

— Не правда? — звернулася вона до його живо, мовби почула з його слів відгомін свого душевного голосу. — Нема до кого й слова промовити. Дома, в Яссах, то хоч і остаюся сама, та вже маю своїх знайомих, маю хоч з ким піти до театру, а тут! — Вона усміхнулася глумливо. — Тут наробили би мої знайомі жінки такого крику, коли б я пішла з яким мужчиною сама до театру, що аж мій муж налякався би! Чисто міщанські погляди! Як же мені тут жити?!

— На вашім місці я не робив би собі нічого з того! — сказав Орядин. — Жив би собі до вподоби. Що мене чийсь погляди обходять?

— Я собі навіть так думаю, — відповіла вона згорда. — Я не привикла жити, мов на шнурку. В нас уживають жінки іншої свободи, роблять, що хочать. В нас і не дивує то нікого, коли чоловік з жінкою розводиться, а тут...

Послідні слова сказала з лютістю, неначеб хотіла розвестися з своїм чоловіком, а люди «дивуються», і те здержує її від розводу.

— Так, так, — звернулася до мене і до Оксани. — Ви іншого життя не знаєте. Ви не знаєте, що то значить свобода. Не раз як зайду тут до одної з моїх кількох знайомих, то мені аж волос на голові дибом стає. Жінки і варять самі, і прятають в хаті, і шинють, і бавлять діти, і вчаться — все нараз! А коли який мужчина вступить в хату, то втікають, якби на них налетів самий нечистий. А вже забавлятися з мужчинами, то — вай ді міні ші ді міні!(Ой, горенько моє!) — І, похитуючи жалісно головою, розсміялася: — Ні, я дякую за таке життя! Нараз звернулася до Орядина.

— Чого дивитесь так на мене! — І при тих словах вдивилася на його сама ожидаючим поглядом.

— Чи я дивився?

— Розуміється! — Вона говорила в симпатичнім, а zarazом роздразнюючім тоні. — Лучче скрутіть мені сигаретку і оповіджте що-небудь інтересне. На те я й прийшла сюди. Чи ви не румун? — спитала його, хоч добре знала, що він українець.

— Ні.

— Ну, я думала, що ви румун, бо ви такі смагляві.

Він усміхнувся і сказав, що українець. Ах, так! Москалів вона знає, але українців ні, хоч знає, що вони мають прекрасні пісні. До них до Молдави заходять українці з Буковини на роботу, а вона, пробуваючи не раз вліті на селі, мала нагоду чути, як співають, звичайно гуртом, при роботі. Від одної молодиці, що вміла дуже добре по-румунськи, навчилася щось трохи пісень. Вона зараз заспіває деякі, нехай він послуха; і, не надумуючись довго, почала півголосом:

Задзвеніло, загуділо на панській долині,

Пішов голос попід колос по всій Буковині...

А відтак перервала і сказала:

— Ні, цієї не знаю добре, але одну веселу знаю добре, бо вона дуже мене розсмішує. — І, схиливши кокетливо голову вбік, почала:

Ти до мене не ходи, нехороший враже,

Я за тебе не піду, бо мати не каже.

Ти до мене не ходи, не псуй собі ночі.

Я за тебе не піду, бо ми ся не хоче.

Ти до мене не ходи, не псуй собі грошей.

Я за тебе не піду, бо ти нехороший.

Ти до мене не ходи, я тобі не рівня,

Ти простого хлопа син, а я деканівна!

Так співала вона, перериваючи пісеньку веселим сміхом, а опісля забалакала знов про щось інше, а балакаючи задавала питання, на котрі не ждала відповіді. При тім гралася своїми коралями, мов дитина, а курила тютюн, як турок.

Я занялася самоваром. Вона була так напудрована, а уста були в неї такі незвичайно червоні, що я встидалася за неї.

— Чому варите заєдно самі чай? — спитала в мене нараз. — Чому не заставляєте до того своєї

старої Домки? Гу, який це страхопуд! — додала, ніби жахаючись. — Дивиться на мене так дивно, що мені насувається іноді думка, що вибила би мене, коли б мала яке право до мене!

— Я люблю те сама робити, — відповіла я їй спокійно, не звертаючи увагу на її послідні слова. — Це не трудна робота. Крім того, не хочу старої жінки занадто трудити, вона й без того обслугує мене більше, ніж повинна за свою платню. Прив'язалася до мене бог знає чому і вештається задля мене і так досить!

— О ви! — кликнула румунка з якимось усміхом, про котрий не можна було знати, чи він добрий, чи злий. — Ви не знаєте, що з такими людьми не варто бути добрим? Мужик все мужиком!

— Ну, це річ погляду.

— Ах, що там річ погляду! Коли хто вже раз слугою, то нехай обслугує, а коли хто вже раз паном, то най панус. Це також щось «боже» у вас, чого я не терплю. У нас інакше; бодай я не журилася би много такою старою квіткою. А *groros*, — додала пустотливо, — чи не вміє вона припадкоом ворожити?

— Не знаю. Не питала в неї ніколи про те.

— Бо, бачите, в неї уста все затяті і аж викривлені, чоло зморщене, погляд мрачний. О панно, панно Верковичівно, вона мусить займатись ворожінням!

— Я би цього не сказала! — відповіла я. — Але знаю, що вона змінилася, як сама оповідала, від часу, коли стратила своїх двох синів в страшний спосіб. Старшого, котрий був чемний і добрий, гординя своїх родичів, застрілив молодший, вже змалку лихий. Сидів довго, довго в арешті, а вона, щоби собі хоч того урятувати — не вірила, бідна, що це справді рідний брат зробив, — крутила в суді, куди її також покликували, говорила неправду і за то також покутувала. По мені мороз проходив, коли розповідала мені це. Тепер чоловік її лежить у шпиталі, а вона ходить на роботу і з того удержується. Тому в неї погляд мрачний, і тому, може, пригадує вам відьму.

— Це ще і трагічне, — замітила румунка, а по якійсь хвилині задуми сказала. — В нас то хоч ворожка розважить чоловіка, коли йому нудно, а тут!

Вона звернулася до Орядина і попросила його заціпнути їй бранзолетку на правій руці, котра в тій хвилині розімкнулася. При тім сперла свою гарну, білу, перстнями украшену руку на його коліно, і незважаючи на те, що він, заціпивши бранзолетку, взяв її руку в свою долоню і ніби дивився на якийсь перстень, говорила далі: — В нас майже кожда селянка вміє ворожити. Не раз ідеш і подиблеш кусник якої шмати або що-небудь інше, то сам не знаєш, яким чином опинилось воно тобі під ногами і чому. О, в нас розуміються на ворожбі *comme il faut!* (Як слід!)

Я усміхнулася.

— Не смійтеся, ні! — говорила вона зовсім поважно. — Впрочім, ви переконаєтеся о тім самі; ми поїдемо конче на село! — Тут звернулася живо до Орядина і Оксани і заявила їм, що з поворотом до Румунії забере мене з собою. — Це добра думка в мене, не правда ж?

— О, певно! — відповів з поспіхом Орядин. — Панна Верковичівна забавилася би там, повеселішала і прийшла би до сили по послідніх напруженнях.

— Ще й як прийшла би до сили! — Із тими словами румунка розсміялася. — Вона віддасться там, пане Орядин! Я вишукаю їй там якусь партію, якого гарного боярина, і той виб'є їй всі книжки з голови. Хто ж бо бачив щось подібне, щоб дівчина сиділа, як писар, при столі? фе!

Вона сказала це так комічно, що ми мимоволі розсміялися. Орядин присунувся ближче з своїм кріслом до неї і грався її коралями. Вона це замітила.

— Що варте таке життя, а то ще для дівчини? То вже мужчина на те, щоби ломив собі голову над книжками; жінка на те, щоби лиш любила. Представте собі лиш, пане Орядин, як ученій заявити любов? Як можна з нею взагалі про любов говорити? Чи ви говорили би?

Він спаленів і розсміявся вимушеним, голосним сміхом.

— Бачите? — кликнула вона тріумфуюче.

— Бачу, — відповів він все ще зі сміхом, а опісля додав: — Якийсь поет каже десь: «Життя — то нужденна комедія, повна глупоти і сліз», а я, Орядин, додаю, що було би ще нужденніше, коли б не було тієї крихітки любові, що сама-одна осолоджує і прикрашує життя та надає йому вартості.

— Чуєте, панно Верковичівно, чуєте, що пан Орядин каже? — запищала вона до мене, а я звернулася в тій хвилині до вікна, щоби укрити легкий рум'янець, що виступив мені бог зна з якої причини на лице.

— Чую, — відповіла я,

— І що ж скажете ви тепер?

— Скажу тепер так, як казала і перше, що найкращим часом в житті є справді час любові.

Зазнавати любові дуже гарно, розуміється, кому судилося!

— О, любові можна все зазнавати, коли тільки хто хоче!

— Так ви думаєте? Я гадала трохи інакше!

— Ви! Ви такі божі, що думаєте все інакше, як звичайні люди! — закинула з легким глумом.

— Любов — то поважна річ, хоч би і в жарті, — остерігала Оксана напівповажно, напівжартом.

— Ну, так, — обізвалася румунка, не надумуючись, а по хвилині додала: — Я не можу казати, що не люблю мужчин, коли люблю їх. Не можу говорити, що не люблю товариства, коли люблю його. Не можу казати, що монаше життя — то мій ідеал, коли таким не є. Не можу казати, що писання, хоч би і одного листа, ущасливило мене, коли, противно, нудить мене на смерть.

Всі ми сміялися.

— Ви справдішня жінка, наскрізь жінка! — замітив з тонкою іронією Орядин.

— Це правда! — відповіла румунка. — Така правда, як, напр., те, що гину з нудьги, що тужу за своєю батьківщиною, за своїм товариством і знайомими!

— Шукайте розривки, робіть знайомства! — радив Орядин.

— О, знайомства! — закликала вона насмішливо. — Тутешні жінки не мають ніколи часу, і не побачиш їх ніколи, і не діждешся їх ніколи!

— Це правда, — вмішалася Оксана. — Наші жінки працюють дуже тяжко.

— Ах, вони кухарки!

— На жаль, і то правда! — відповіла Оксана.

— Але вони самі тому винні.

— Ті, що не хочуть вірити в поступ, у то, що їх положення може поліпшитися, ті винні!

— Я не знаю, як ви то розумієте, пані Оксано, — закинула живо румунка, котра не зрозуміла ясно слів молодої жінки, — але я вам кажу, що я думаю. Ваші жінки — то як фіалки, але на фіалки не дивиться жоден мужчина. Про красу і запах їх говориться лиш, але ніякий мужчина не любить їх справді.

Орядин усміхнувся двозначним усміхом.

— Не смійтеся, мій пане! — кликнула майже люто. — Чи те, що я говорю, може, не правда? Може, оженилися ви з фіалкою?

Він спаленів, перестав усміхатися і спитав:

— Звідки я це можу знати?

— О, це знаєте ви вже тепер дуже добре! — відповіла вона.

— А звідки знаєте ви це? — спитав знов.

— Такі речі знаємо ми дуже добре! Ми знаємо, напр., дуже добре, що мужчины приписують нам, жінкам, прикмети, яких ми зовсім не маємо в тій мірі, що й вони. Приписують їх нам тому, щоб, оженившись з нами, мали за час вигоду. Чого ж запевняють неустанно, що покора,

скромність, податливість, лагідність, м'якість, боязнь — жінці до лиця, коли переконують нас трохи не щогодини, що їм подобається якраз протилежне, а то — дух, дотеп, кокетерія, живість, гордість і т. д.!

Орядин не відзивався, хоч не зводив з неї очей.

— Так, так, дивіться лиш на мене (і усміхнулася), пане Орядин, ми це знаємо дуже добре, і лиш панна Верковичівна, мабуть, цього не знає. Але коли прийде до мене, то я її навчу жити життям жіночим, привчу жити любов'ю. З своїх книжок не навчиться того ніколи; з книжками вона й не зайде далеко. Мужчини бояться учених жінок, бо думають, що вони не давали б їм ні їсти, ні пити; а глупі фіалки взяли собі то до серця і думають, що здобудуть собі дійсно щастя, коли стануть кухарками; та й варять, бідні, та й печуть самі так, що поварили вже всю свою красу і ум, свої найкращі літа і будучність своїх доньок...

Вона урвала, розсміявшись якимсь пустим, зловіщим сміхом, і встала.

— Іду далі, — сказала, — треба ще піти в місто та купити дечого, а відтак хочу ще нині піти до театру, бо далі-далі перестануть грати.

Орядин піднісся живо.

— Маєте вже білет?

— Білет? Ні, ми маємо ложу.

— Шкода, я хотів вам чим-небудь прислужитися. — І Орядин ніби посумнів.

Вона усміхнулася і вдарила його свавільно кораллями по плечах.

— З вас великий фарисей! — сказала. — Впрочім, коли хочете мені прислужитися, то ходіть зо мною до міста і допоможіть нести коронки, бонбони і вахляр (мереживо, цукерки, віяло). Взагалі позволяю вам, коли будете чемно поводитися, відвідувати мене; розуміється, — додала іронічно, побачивши на моїм лиці здивування, — що аж тоді, коли мій муж поверне. Приведіть і кількох дотепних товаришів з собою, мій муж грає дуже радо в шахи, а й я не нудилась би так.

Він склепився перед нею глибоко і заявив з сяючими очима, що буде старатися вчинити її волю і що і він грає дуже радо в шахи.

Так? То, може, він навчить її цієї гри, бо в її мужа нема терпеливості, і він любить лиш з готовими грачами грати...

Він склонився удруге, а вона звинувшись, мов та гладенька гадина, та зібравши одною рукою елегантськи довженний шлейф, подала другу руку Оксані на прощання, а мені надставила з несказанно граціозним рухом голови уста до поцілунку.

Я чогось змішалася, спаленіла, а відтак, приступивши до неї, поцілувала її.

Відтак пішла.

Попрощавшись з нами з поспіхом, пішов і він, заявивши, що має в місті також якусь справу до полагодження.

.....
Я стояла ще на тім самім місці, на котрім цілувалася з румункою, і холодила долонями лице, що палало в мене мов від огню. Оксана квапилася докінчити якусь квітку і, зігнувшись над гафтом майже вдвоє, не бачила гіркого усміху, що грав біля моїх уст...

— І що ж, Наталонько? — питала спокійним голосом, не відводячи очей від роботи.

— Нічого.

— Вона не дурна.

— Ні, але й не розумна!

— Ну, так.

— Але зате яка ж гарна і принадна.

— Так, але й другі є гарні і принадні, а вона яка ж неінтелігентна!

Я мовчала.

— Хоч те, що говорила про фіалки, правда.

— Правда, Оксано, але й вона не ступає тою дорогою, що веде до щастя.

Молода жінка підвела очі і поглянула спокійно на мене.

— Котра дорога веде до щастя? — спитала.

Я здвигнула плечима: — Того не знаю! Але прецінь мусить якась дорога вести до щастя; дорога любові, — додала я насмішливо.

— Думаєте? Може...

Трохи згодом і понурившись знов у гафт, додала:

— Вони підуть також дорогою «любові». Ви завважили, як вони відразу порозумілися?

— Ах, так! — відповіла я. — Але він прецінь не може її поважати!

— О, мужчини люблять і без поважання; впрочім, вона й не жадає чого іншого як «любові».

Пощо цілувалася вона з вами? Я була би її трутила від себе. Ходить сюди, нехай зберу поцілуєм назад те трійло, що вона зложила своїм фарисейським поцілуєм на ваші чисті уста, і не давайтеся їй ніколи цілувати!

Я схилилася удруге, і наші уста злучилися довгим щирим поцілуєм.

— Тепер був би... була би пані Марко з мене задоволена, — прошептала більше до себе, а відтак сказала вголос: — Ви не замітили, стріляла за вами очима і за ним, чи він споглядає зчаста на вас. Але і він, Наталко, і він не подобається мені.

— Чому? — спитала я стиха.

— Я вже знаю, чому.

— Що він був повинен остатися? — говорила я несміливо.

— О, ні, не з тієї одної причини, але так взагалі. По-перше: чого прийшов до вас тепер, коли ніби погорджував вами, а щонайменше старався вас переконати, що ви йому байдужі? Чому не відвідував вас, коли жила ще Марко? Те, що був на похороні, інша річ, хоч був би ліпше зробив, коли би був не прийшов. Мені видиться, що явився тоді з цікавості; з якої? То вже моя тайна чи властиво комбінація. О, він стратив вже той змісл чистоти, котрий лучив вас давно. Ах, Наталочко! — додала журливо. — Я журюся тим, що ви його любите!

— Я не люблю його, Оксано! — відповіла я непевним голосом.

— Не любите? — повторила вона і дивилася питаючим поглядом на мене. — Я вам не вірю, бо ви дивна натура. Вжившись цілою душею в його істоту, любите його хоч не так, як давно, але любите фантазією, плекаєте фантазією то чувство.

— Ні, Оксано!

— Ні? Це було би гарно, тим гарніше, що він вашої любові не гідний, і воно було би ліпше для вас, однак признайтеся, що він впливає на вас своєю істотою!

Я здвигнула згорда плечима.

— Ну, так, до цього я признаюся. Він впливає на мене так, як якась музична штука, котрою чоловік раз упивався, а відтак по якимсь часі чує її знов. Другий раз не робить вона на його то саме враження, але зворушує-таки в нім деякі струни; вона ж йому знайома! Ах, Оксано, він дитина тієї самої нації, що й я!

Вона усміхнулася смутно і сказала півголосом:

— А я би хотіла, Наталочко, щоби ви любили кого іншого.

Кого? — я не питала. Спаленівши сильно при її словах, я відвернулася від неї і мовчала. В мені забилося серце, неначеб мене зловив хто на лихім учинку. Я знала, що вона мала на думці Марка, але я не могла о нім з нею говорити. Мені здавалося вже, що коли говорить зо мною про його, старається зазирнути в мою душу, щоб відтак донести о стані її йому. А того я не хотіла. Ні, ні за що в світі нехай не дізнається він, що любити любила я властиво його, що з довір'ям зверталася душа моя лиш до його, але що я берегла ту тайну в глибині серця і о ній не смів ніхто

дізнатися. Ах, я була дитина, коли думала, що його розгнівало моє знайомство з Орядином! Що це могло його обходити? Непоборима сила тягнула мене до його, до спокійного, до вірного, до «аристократа духу», і я відчувала, що в пожитті з таким чоловіком можна відзискати душевний супокій і пізнати те, що зветься щастям, а він відопхнув мене і тепер осталась я, мов без весла в човні...

Орядин?

В мене зморщилися мимоволі грізно брови, і я зітхнула. Він — то пісня мого люду, і я все буду оживлятися при її звуках, буду або радуватися, або тонути в сльозах, а Марко... ні, над ним спиняться думками не слід. Ах, яке ж щастя, що між нами лежить море!..

Я не помилялася; Оксана писала до його, вона зрадилася раз сама з ним передо мною, але це не допоможе йому нічого. Нехай пише йому, що я люблю Орядина, серце його нехай кривавиться, як моє, щось таке бодай пригадає людині, що вона живе...

— Так, так, Наталко! — говорила Оксана далі, коли я не відзивалася до неї, потонувши в думках. — Я хотіла би, щоб ви любили кого іншого, а Орядина викинули з серця. З ним не були би ви щасливі. А рgoros, — додала нараз живіше, — пані Марко знала про ваші колишні відносини до його?..

— Знала, Оксано, або що?

Вона усміхнулася.

— Чи вам не приходило ніколи на думку, як вона ті відносини розуміла?

— Розуміла їх так, як я, — відповіла я, зчудована тим питанням, — а то, що ми розійшлися ворожо і що перед кождим з нас лежить інший шлях, кінці котрих не зійдуться, мабуть, ніколи!

Вона розсміялася тихо.

— Ви помиляєтеся, любко, — відказала хитро. — Вона була майже переконана, що з вас і Орядина вийде пара, і вона не мовчала об тім, Наталко!

— Кому говорила о тім? — спитала я з нетаєним страхом, і в мені наче дух заперло... Ах, я вже відгадувала все...

— Свому синові говорила о тім...

— А він повірив?

— Спершу не вірив, але тепер вірить.

— І що ж, Оксано? — спитала я, силуячись надармо усміхнутися.

— Що ж! Чи вам залежить на тім, щоб Марко знав правду?

Я не відповідала. Здвигнувши гордо плечима, я мовчала з опущеними вділ очима і упрямо стуленими устами.

— Це недобре, що ви такі горді: він також такий, і він не накинесться вам ніколи!

— Чи маю я тому коритися?

Її лице прибрало нараз вигляд холодний, і вона сказала спокійним, рішучим голосом:

— Отже, ви любите Орядина?

Я все ще мовчала. Я немов завзялася не відповідати на її питання, не виявляти їй своєї душі і оставити її будь-що-будь в несвідомості. Чувство упрямої, котре заволоділо в сій хвилині мною, було таке сильне, що я чула, що перемає в мені і голос серця. Чи це добре було, я не думала, мені було це навіть байдуже.

— Любите все ще в нім те, що мав давно, а чого вже тепер не має. Ах! — сказала нараз з нетаєним жалем. — Ви належите також до тих, що живуть більше чувством, як умом, і котрих треба провадити, мов малих дітей. Тепер здалося б вам десь виїхати, розірватися (розважитися), відсвіжити ум, пізнати інших людей, а ви загребані, спрягані, мов в улію, бачите лише його!

— Чому ви мені оце говорите, Оксано? — спитала я в неї не без докору.

— Бо мені вас жаль, і я вас люблю, як свою рідну сестру. Я не повинна се говорити, але

скажу. Ви ніколи не могли жити цілковито. Ви виростили, як та квітка, прикрита склянкою, що не розвивається безпосередньо під впливом сонця — і се мститися на вас. Справді, ваша сила вичерпається або перетворюється в щось хоробливе. Ні, вона перетворилася уже. Любов ваша до Орядина це вже якийсь нездоровий об'яв, і я боюся, що вона поконеє колись і ваше горде серце і ви піддастесь їй!

Я стояла перед вікном, горда, холодна і з побліднілим лицем.

— Не бійтеся, Оксано, — відповіла я, а серце моє сміялося; «З любові до Орядина, з любові до його... ха-ха-ха! І вона вірила в то справді?»

— Я не боялась би, коли би не знала вашої чудної, неспокоїної, незадоволеної натури! — закинула.

— Ви забуваєте, що мені остається, окрім любові, ще одно, а то література, — сказала я.

— Ну так, я се знаю. Однак... — і усміхнувшись сумно, вона урвала. Мабуть, не хотіла заявити свої думок, котрі були часом і моїми думками. А то, що моє одностайне, безсонячне життя відіб'ється колись на моїх письмах, ба що се й не може бути інакше і не принесе мені також щастя. Що сили улягнуть справді впливам обставин і вийде зі всього щось незріле, може, й хоробливе...

Трохи згодом розсталися ми, і я лишилася знов сама. З болісно зморщеним чолом і затягнутими устами дивилась я довго ще за нею, але думки мої пробували деінде. Спершу далеко у того, котрий «не накиється і мені», а відтак у Орядина. Це було смішно, коли вона думала, що я люблю його, але говорила правду, що я любила його «фантазією». Напр., тепер! Я вдумалася в його істоту, в його минувшість, в свою минувшість, і чула, що він не був мені справді цілком байдужим. Він зворушив мене болісно, і мої мислі літали кругом його. Пощо приходив він? Що сталося йому, що звернувся знов до мене так, якби між нами не було ніякого непорозуміння? Може, він іронізує собі з мене? Це було правдоподібно, бо його поведіння з тою легкодушною жінкою, через котру забув, що прийшов до мене, після всього, що між нами сталося, свідчило ясно за тим.

Мене обгорнуло огірчення. Я обставала за ним перед Оксаною, вступалася за ним перед Марком, зносила підозріння, що він мій «бог», а він має собі кпити з мене? Чи це можливо? Взагалі, що я собі думаю? Чи з того, що він син мого народу, виходить, що я мушу думати про його і терпіти за його? Радше звернуся до тамтого, котрий, коли що любить, любить вже навіки. Але тамтой гордий і радше зречеться свого щастя, ніж «накинеться» мені або розірве зв'язі між Орядином і мною! Він буде мовчати, а я не отворю також уст. Тепер мені ясне його чудне поведіння, але ясне і це, як лихо розуміла мене пані Марко, котра чувала над його і над моїм щастям! Хитаюся між обома, а не належу жодному. Чому було все так безсонячно, невикінчено? Або оце чувство самоти — ух, як воно мене придавлювало!

Я почала терти нервово руки і ходити по хаті. Це чинила я майже несвідомо все тоді, коли мене взяла розпука або неспокій.

Чи все те було наслідком способу мого думання, чи тому, що я жила сама і була незамужня? Марко говорила стільки разів, що чоловік і жінка повинні іти разом, що одно доповняє друге — чи це дійсно так? Мені пригадується філософування молодої малярки, котра заєдно каже, що чоловік з незвичайними спосібностями ума не повинен в'язатися за ніяку ціну в світі з другою істотою; що він повинен розвиватися сам, без впливу тої другої істоти, щоб не піддатися з часом, не статися рабом того впливу, і жити самому, щоб не стратити свого властивого характеру.

Не знаю, по чийй стороні правда, але відчуваю ясно, що одно стане мені спасінням, а то праця! Слава тобі, боже, що вона остається мені і що я можу в ній шукати щастя. Коли потопаю в ній цілою душею, тоді всі, що заколочують мій спокій, відходять від мене далеко-далеко, і я не чуюся ані самотньою, ані непотрібною, але, противно, чуюся міцною, самосвідомою, спокійною...

.....
Тут кінчиться Наталчин дневник.